

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FILOLOGIK TERMINLARNING ILMIY TAVSIFI

Karabayeva Feruzaxon Nematjonovna

Quvasoy shahar texnikumi

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida filologik terminlarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, ilmiy mohiyati hamda lingvistik tizimdagi o'rni tahlil qilinadi. Filologik terminlarning semantik, strukturaviy va funksional xususiyatlari yoritilib, ularning ilmiy uslubdagi ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, terminologik birliklarning milliy til taraqqiyotidagi roli, ilmiy tafakkur shakllanishidagi o'rni va zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Tadqiqot davomida filologik terminlarning bir ma'nolilik, tizimlilik va aniqlik kabi asosiy belgilariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: filologik termin, terminologiya, tilshunoslik, lingvistika, ilmiy uslub, leksikologiya, semantika, grammatik termin, filologiya, o'zbek tili.

Til insoniyat tafakkurining eng muhim vositasi bo'lib, jamiyat taraqqiyoti davomida doimiy ravishda boyib va rivojlanib boradi. Har qanday fan sohasi rivojlangan sari unda qo'llanadigan maxsus tushunchalar soni ham ortadi. Ana shu tushunchalarni aniq ifodalash ehtiyoji terminologiyaning shakllanishiga sabab bo'ladi. Terminologiya muayyan fan yoki kasb doirasida qo'llanadigan maxsus so'z va iboralar tizimidir. Filologik terminlar esa tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid ilmiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida filologik terminlarning shakllanishi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Turkiy tilshunoslik an'analari, arab va fors ilmiy maktablari, keyinchalik rus va Yevropa lingvistikasining ta'siri natijasida bugungi terminologik tizim yuzaga kelgan. Tilshunoslikda terminlarning o'rni juda muhim bo'lib, ular

ilmiy fikrni aniq, ixcham va tushunarli ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “fonema”, “morfema”, “sintaksis”, “semantika”, “pragmatika” kabi terminlar ma’lum lingvistik tushunchalarni ifodalaydi va ilmiy muloqotni yengillashtiradi. Filologik terminlarning asosiy xususiyatlaridan biri ularning aniqligidir. Oddiy soʻzlar koʻp ma’nolilik xususiyatiga ega boʻlishi mumkin, biroq terminlar imkon qadar bir ma’noni ifodalashi kerak. Chunki ilmiy uslubda noaniqlik va mavhumlikka oʻrin yoʻq. Terminlar fan tilining asosini tashkil etadi va ilmiy tafakkurning shakllanishida muhim vosita vazifasini bajaradi. Agar terminologik tizim mukammal boʻlmasa, ilmiy aloqa jarayonida chalkashliklar yuzaga kelishi mumkin.

Oʻzbek tilshunosligida filologik terminlarning shakllanish tarixi qadimgi turkiy davrga borib taqaladi. Mahmud Koshgʻariy tomonidan yaratilgan “Devonu lugʻotit turk” asari turkiy tilshunoslik tarixidagi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asarda tilga oid koʻplab ilmiy kuzatishlar va tushunchalar uchraydi. Keyingi davrlarda arab tilshunosligi taʼsirida “nahv”, “sarf”, “lafz”, “harf” kabi terminlar ilmiy muomalaga kirgan. Bu terminlar uzoq vaqt davomida turkiy filologiyada faol qoʻllanilgan [2].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jadidchilik harakati natijasida ilm-fan va maʼrifat rivojlanib, yangi terminlarga ehtiyoj kuchaydi. Bu davrda rus va Yevropa tilshunosligiga oid terminlar oʻzbek tiliga kirib keldi. “Fonetika”, “morfologiya”,

“leksikologiya”, “stilistika”, “sintaksis” kabi terminlar ilmiy adabiyotlarda faol ishlatila boshlandi. Sovet davrida esa terminologik tizim markazlashgan holda rivojlantirildi va koʻplab terminlar rus tili orqali oʻzlashtirildi. Natijada oʻzbek tilshunosligida xalqaro terminlarning ulushi sezilarli darajada ortdi. Mustaqillik yillarida esa milliy terminologiyani rivojlantirish masalasi dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Oʻzbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yangi terminlar yaratish, xorijiy terminlarga milliy muqobillar topish ishlari jadallashdi. Bu jarayon tilning milliy qiyofasini saqlash va ilmiy uslubni boyitishda muhim ahamiyat kasb etdi. Masalan, ayrim hollarda “lingvistika” termini bilan bir qatorda “tilshunoslik” atamasi ham keng qoʻllanila boshlandi.

Filologik terminlarni turli mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin. Fonetik terminlar tilning tovush tizimiga oid tushunchalarni ifodalaydi. "Fonema", "urg'u", "intonatsiya", "unli", "undosh" kabi birliklar fonetika sohasining asosiy terminlari hisoblanadi. Leksikologik terminlar esa so'z va uning ma'nosi bilan bog'liq hodisalarni ifodalaydi. "Sinonim", "antonim", "omonim", "frazologizm",

"neologizm" kabi terminlar lug'aviy qatlamni tavsiflashda qo'llanadi. Grammatik terminlar tilning morfologik va sintaktik tizimiga oid tushunchalarni bildiradi. "Ot", "sifat", "fe'l", "ega", "kesim", "gap", "so'z birikmasi" kabi terminlar grammatikaning asosiy birliklaridir. Stilistik terminlar esa nutq uslublari va badiiy ifoda vositalariga oid tushunchalarni ifodalaydi. "Metafora", "epitet", "uslub",

"publitsistik uslub", "ilmiy uslub" kabi terminlar stilistika sohasida faol qo'llanadi. Filologik terminlarning yana bir muhim xususiyati tizimlilikdir.

Terminologiyada sinonimiya va omonimiya masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Sinonim terminlar bir xil tushunchani turlicha ifodalash natijasida yuzaga keladi. Masalan, "tilshunoslik" va "lingvistika" terminlari ayrim hollarda sinonim sifatida qo'llanadi. Omonimiya esa bir terminning bir necha ma'noda ishlatilishidir. Ilmiy uslubda bunday holat noaniqlikka olib kelishi mumkin. Shu sababli terminologiyada bir ma'nolilik tamoyiliga amal qilish muhim hisoblanadi. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari taraqqiyoti filologik terminologiyaning yanada boyishiga sabab bo'lmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda "diskurs", "korpus lingvistikasi", "mediamatn", "internet lingvistikasi", "pragmalingvistika" kabi yangi terminlar keng qo'llanmoqda. Bu terminlar ilmiy tafakkurning yangi bosqichini aks ettiradi. Ayniqsa, kompyuter texnologiyalari va sun'iy intellekt rivoji tilshunoslikka oid yangi tushunchalarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

Filologik terminlarni standartlashtirish masalasi ham dolzarb ahamiyatga ega. Ayrim terminlarning turli variantlarda qo'llanishi ilmiy adabiyotlarda chalkashlik keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli terminlarni yagona me'yor asosida tartibga solish zarur. Bu jarayonda terminologik lug'atlar va ilmiy

qo'llanmalar muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, elektron lug'atlar yaratish va terminologik bazalarni shakllantirish zamonaviy tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir.

Ilmiy uslubning asosiy xususiyati aniqlik, mantiqiylik va ixchamlikdir. Filologik terminlar aynan shu talablarni ta'minlaydi. Terminlar ilmiy axborotni qisqa va aniq shaklda ifodalash imkonini beradi. Masalan, "morfema" termini oddiy izoh orqali emas, balki ma'lum lingvistik tushunchani aniq ifodalovchi maxsus birlik sifatida qo'llanadi. Shu sababli terminlar ilmiy matnning asosiy tayanch unsurlari hisoblanadi. Filologik terminlarning rivojlanishi til taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir [5].

Xulosa qilib aytganda, filologik terminlar o'zbek tilshunosligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular ilmiy tafakkurning rivojlanishida, ilmiy uslubning shakllanishida va fan taraqqiyotida katta ahamiyatga ega. O'zbek filologik terminologiyasi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lib, bugungi kunda ham izchil rivojlanib bormoqda. Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti esa yangi terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Shu bois filologik terminlarni ilmiy jihatdan tadqiq qilish, ularni standartlashtirish va milliy til me'yorlariga mos ravishda rivojlantirish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va hozirgi til taraqqiyoti. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 256 b.
2. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2022. – 320 b.
3. Mahmudov N. Til va jamiyat masalalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2020. – 288 b.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 240 b.

5. Safarov Sh. Pragmalingvistika asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – 312 b.